

Unistus võimutäiusest

Raamatu „Alkeemia ajaloost“ ilmumise puhul¹

Ilmar Vene
raamatukoguhoidja

Lõpuks ometi saame iga päev kogeda, missuguse absurdsuseni võib inimsus oma arengus jõuda. Nii ütlen sellepärast, et mu elu on möödunud valdavalt ühiskonnas, kus tuleviku ettekuulutamine kuulus meelistegevuste hulka. Teadagi on uudishimu saabuvate asjade suhtes iseloomustanud igasuguseid ühiskondi; artefaktide hulka, mis Babülonist säilinud, kuulub ka kaks põletatud savist maksamaketti, mille najal õpiti, mismoodi tõurastatud looma maksalt tulevikku välja lugeda. Järgnevatel aegadel hakati tuleviku ettekuulutajat nägema taeva laotuses ja veelgi hiljem muutus futuroloogilist probleematikat selgitavate vahendite diapsoon väga mitmekesiseks: pühadest kirjadest kuni ajalehtedeni. Eriti läbinägelikud isikud aga lähtusid tuleviku ettekuulutamisel eelloost; nende tundus, et saabuvatest asjadest saab aimu juba pärast mineviku ja oleviku tundmaõppimist. Hermann Hesse ennustas 20. sajandi esimesel poolel jäljetoistliku ajastu saabumist, kuid ta ei osanud ette näha, et ajalehelikkuse aeg võib üle minna diktaatorite ajajärguks. See on kätte jõudnud alles nüüd, 80 aastat pärast „Klaaspärlimängu“ ilmumist: suurvõimurite kõrvale ilmub pidevalt väiksemat järku ainuvalitsejaid, kes kõik on avastanud, et maailma saatus oleneb valdavalt nende tahtmistest. See, millest alkeemikud pikki sajandeid unistasid, on muutunud tõeluseks.

Muidugi tuleb pärast säärase lause kirjutamist kõikvõimalikke mööndusi teha. Goethe on osutanud, et kõnelemise vältel inimene peab muutuma ühekülgses; sellega ta tahtis ütelda, et ühetähenduslikud eneseväljendused (aga nendest

vestluste käigus pääsu ei ole) on ühtaegu paratamatult ühekülgsed. Suurmees jättis lisamata, et ühekülgsuse määr ei tarvitse alati ühesugune olla; pangem siis omalt poolt juurde, et eriti teravalt tuleb ühekülgsus esile määratlematult avarate valdkondade käsitlemisel, ja säärase hulka alkeemia kahtlemata kuulub. Juba vastandumine „tõelisele“ keemiale tõendab seda piisavalt. Analoogete paare leidub teisi: usk vastandub ebausule, astronoomia astroloogiale jne. Kes suudaks piiritleda, millal tõsiteadus lõpeb ja ebaus algab? Karl Jaspers arvas „maailmapildi“ ebaõnnestunud mõisteks, kuna talle põhjendatult tundus, et liitsõna moodustavad osised pole kooskõlas. Pilt ometi tahab näidata tervikut, muidu teda ei raamitaks; kuidas saaks meil pilt olla maailmast, kui puudub ettekujutus isegi sellest, missugune osake otsust tervikust on meile tuntud?

Kuid vähemalt ühes asjas kahtlust ei ole: maiseid nähtusi on alati uuritud selleks, et neid oma „kontrolli alla“ saada; unistus võimutäiusest saadab kogu inimsuse arengulugu. *Scientia potentia est* (Francis Bacon) pärineb varasest uusajast, kuid see tõetera on leidnud järgimist kõikidel aegadel; praegu aga, mil sõimusõna „spionaaž“ kõlab peaaegu sakraalselt, on „teadmine“ ja „võim“ sünonüümseks muutumas. Kaugemas minevikus need kaks nii lähedased veel ei olnud. Saab ju ütelda, et Makedoonia Aleksander ja Aristoteles, tema õpetaja, taotlesid mõlemad võimu maailma üle, kuid ühtaegu peab paika, et tookordsel teadmisel ei olnud veel praegust tähendust.

1 Konsa, Kurmo, Friedenthal, Meelis. (2023). Alkeemia ajaloost. – [Tallinn]: Sinisukk.

Sellest paraku, missugune tähendus võimule ja teadmisele kaugemas minevikus omistati, saab meil olla kõigest ebamäärane ettekujutus. Siit omakorda johtub paratamatu kahesus: ühelt poolt on väga kerge kirjutada kaugetest asjadest, kuna neid tuntakse nii puudulikult, kuid raskeks ja ebameeldivaks teeb ettevõtmise see, et puudulike teadmiste tõttu osutub usutav esitus võimatuks. Kõige lihtsam on kõnelda Jumalast ja religioonist, kuid samas pole kuigivõrd lootust, et kuulajad rääkijaga nõustuksid.

Teadmiste valdkonnana tundub alkeemia teoloogiast konkreetsem, kuid oleks liialdus hakata kõnealust edemust rõhutatult toonitama; on ju tegemist ülimalt eksootilise ja (see peaks olema kõige olulisem) otsatult avara ning mitmekesise nähtusega, mistõttu pole kerge otsustada, millest sobiks alustada alkeemia tutvustamist. Vaatlusalusel raamatul on suurepärase sissejuhatuse: kahes peatükis, mis kannavad pealkirju „Sissejuhatus alkeemilisse maailma“ ja „Alkeemilise maailma ehitus“, esitatakse suurnähtusest visandlik ülevaade; muidugi väärivad need leheküljed kiitust, kuid ühtekokku on neid ainult üksteist, kusjuures kaks nendest hõivavad endale illustratsioonid. Missuguseks kujuneb kogupilt, kui aastatuhandeid kestnud maailm esitatakse kümnel leheküljel? Isegi siis, kui see pärineks Jumalalt endalt, jääks esitus möödapääsmatult üldjooneliseks.

Need märkused tahavad osutada, et kriitiliselt arvustav hoiak oleks kõnealuse raamatu suhtes juba ette kohatu, kui mitte suisa lapsik; see ju tõendaks arvustaja suutmatust selgitada endale isegi elementaarset laadi tõsiasi. Vaimuloo areng, mis aastatuhandeid jätkunud, ei saa kogu oma mitmekesisuses paarisajale leheküljele mahtuda.

Seda rohkem oleks põhjust juhtida tähelepanu asjaoludele, mis on materjali üliküllusest ja napsõnalisest esitusest tulenenud. Esimesena tuleks mõttetihedus; sissejuhatavaks tutvustuseks sobib see kaunis raamat (mida muud üllitise kujundusest arvata?) ennekõike lugejatele, kes on raamatutarkuse asjus saanud rohkem kui rahuldava ettevalmistuse. Ain Kaalep tavatses taunida ülemäärast seletamist; selle kohta oli tal varuks isegi eriline väljend: autor „ei respektööri lugejat“. Tohib oletada, et kõnealusel juhul poleks ta niimoodi ütelnud; sest mis parata: kohustusest lugejat respektööri pole Kurmo Konsa ja Meelis Friedenthal kuidagi pääsenud. Ja oleks veel, et nad on olnud silmitsi vajadusega rääkida nii napsõnaliselt kui võimalik raskesti mõistetavaist asjust; raamat peab tutvustama ka nähtusi ja mõisteid, mida saab mõistuspäraseks painutada kõigest kuidagimoodi. Kes siis suudaks kõiki rahuldava arusaadavusega selgitada, kuidas tuleks mõista Aristotelese „esmast materiat“, puhtakujulist potentsiaalsust, mis muutub adutavalt olevaks alles siis, kui „aktiivne alge“ on talle andnud vormi, asja või nähtuse olemuse? Sellest tehakse juttu leheküljel 15.

Maailma vallutamine
on iidvana unistus
ja iga usk tahab
maailma vallutada –
riskides, et ta
seejuures muutub
kõigest maailma
vallutamise
vahendiks.

Thomas Mann

Enne seda aga, leheküljel 14, räägitakse vaimsetest printsiipidest, mis taevastest sfääridest pärinevatena kujundavad kogu ainelise maailma. „Maa, õhk, vesi ja tuli, mida meie tunneme, on nende taevaste printsiipide ebatäiuslikud vormid maises maailmas.“ Seda, kuidas „vaimseid printsiipe“ tuleks mõista, näitlikustatakse väga ilmekalt, kuid ühtaegu tohib oletada, et napolisõnalisest esitusest piisab ainult lugejatele, kes on vaimuloos käibinud algtõdedega juba mingil määral tuttavad. „Eeter“ näiteks on kõige üldisemalt kasutatav sõna, aga sellest ei tulene, et niisama tuttav oleks ka „viies element“, kvintessents. Möödamannes võiks mainida, et muistsete hiinlaste mõtlemises käibis viienda elemendina puit; puud polnud vähemat kui ühenduslülid maisuse ja taevase sfääri vahel.

Sedalaadi tarkustega pole praeguses igapäevases elus palju peale hakata, kuid kaugete aegade vaimu-eluga tutvumisel osutuvad nad hädavajalikeks. Alkeemia seisukohalt on iseäranis oluline Aristotelese „esmane materias“, kuna sellest sai alkeemikute mõtlemises üks lähtepunkte. Filosoofi jaoks, nagu juba osutatud, oli *prima materia* olnud ainult puhtakujuline potentsiaalsus, kuid alkeemikud kujutlesid selle potentsiaalsuse ainelisuseks, milleni saab jõuda puhastavate ja elimineerivate protseduuride kaudu; nii ilmus kujutlus ainest selle alguses puhtuses, kõiki jõude kätkevast pulbrist, mille kreekapärane nimi *xērion*, pidi hiljem taanduma araabia *al-iksīrī* (eliksiiri) ees, mis tähendavat tarkuse kivi ja elumahla. Ei maksa huvituda eliksiiri olekust, kuna see pole eales olnud kellelegi tuntud; ühtede meelest pidi ta olema kivi, teiste jaoks pulber, sellal kui kolmandad kujutlesid teda vedelikuna.

Mispärast oli vaja jõuda „esmise materiani“? Sellepärast, et maisuses on kõik läbisegi, elemendid ei saanud puhtal kujul esineda; alles pärast algseisundi taastamist saadi oma kontrolli alla see, mis oli hiljem moondumiste tulemusel ilmunud. Võime veenduda, et alkeemikute mõtlemisviis meenutab vanakreeka natuurfilosoofe, kes ju samuti alustasid küsimusest: „Mis oli kõige alguses?“, et siis algollust näha vees või tules või

aatomites. Aga otsekohe peaks silma hakkama ka erinevus; muistsed kreeklased piirdusid oma uudishimu rahuldamisega ega soovinud teadmise toel kõiksuse isandaiks saada, sellal kui alkeemikute peasiht oli algusest peale praktilist laadi.

Oleks põhjendamatu soovida täpsemat teavet selle kohta, missugusena alkeemikud tarkuse kivi ning selle toimimisviise kujutlesid; neil ju polnud sellest vähimatki aimu. Küll aga olid nad veendunud, et alguses puhtuses („esimese materias“) sisalduvad kõik hilisemad võimalused ja variandid, mis muidugi tähendas, et algseisundi tundmine võimaldas hilisemate seisundite tundmise. Selles suhtes oli nende mõtlemisviis ehedalt keskaegne; alustasid ju tollased vaimuinimesed eeldamisest: on Looja tahtmised meile üldjoontes tuntud, siis me selle toel saame ettekujutuse ka tema loomest ning selles toimivatest muundumistest. Küll oli Jumal maailma loonud eimillestki ja see justkui osutas, et paganlik kujutlus kõiksusest kui suurest elustervikust ei tarvitse enam paika pidada, kuid niisama põhjendamatu olnuks loome surnuks arvata; Jumal ometi, Elu ise, ei saanud oma loomistööga elutat maailma luua. Dante poeemis paneb taevakehad liikuma Armastus, alles Kepler hakkas planeetide liikumises nägema hingetu kellavärgi toimimist. Alkeemikud olid enamasti nii kohusetundlikud kristlased, et nende tööruum jagunes „oratooriumiks“ (palvelaks) ja „laboratooriumiks“ (töökojaks); ei läinud neil eales meelest, et täisväärtuslike tulemusteni suudetakse jõuda alles Issanda kaasaaitamisel.

Küsimus kõiksuse ühtsusest ja ühtekuuluvusest on oluline sellepärast, et alles selline eeldus laseb jõuda kujutluseni, milles kõikvõimsaks muutunud üksikinimesest sõltub kõik ülejäänud; muidugi võeti seda lõppsihina, mille saavutamine sai kõne alla tulla alles kaugemas tulevikus. Esiolgu huvituti õilsate metallide saamisest, mis ju samuti pole muud kui püüdlemine suurema vägevuse poole. Väga silmapaistvaiks püüdlejate saavutused ei kujunenud; igatahes oli Francesco Petrarca veendunud, et alkeemikute vaesus räägib nende tarkuse ja kunsti vastu. Oma traktaadis „Ravimeist mõlema

saatuse vastu“(I, 111) laseb luuletaja Mõistusel (traktaat esitatakse dialoogina) alkeemikute kohta ütelda: „Ütle neile, et nad endi heaks teeksid seda, mida tõotavad teistele, et nad alustaksid oma vaesuse võitmisest.”² Metallide muundamiseni muidugi ei jõutud, kuid näilise teisendamisega saadi ajuti hakkama, ja selles seisneb peamine põhjus, miks riigivõimu esindajad alkeemikute tegevust ei soosinud. Juba kolmanda sajandi lõpul käskis keiser Diocletianus Egiptuse alkeemikute raamatud põletada ja valgustusajastul oldi valerahategijate suhtes veelgi karmim. Oli ka põhjust, kuna selleks ajaks olid oskused kasvanud. Isaac Newton, kes mõnda aega tegutses Inglismaa rahanduse korraldajana, oli arvamisel, et tervelt kümme protsenti riigis käibivatest müntidest on võltsitud. Surmanuhtlus, mis näivkulla valmistajaid ootas, peaks tunduma enesestmõistetav. Aga mõnikord võis saatus ka tujukust ilmutada; Edward Kelly näiteks, kellel keelatud kunstide harrastamise pärast Inglismaal kõrvalest maha löigati, ülendas keiser hiljem aadlisesusse, kui oli selgunud, et alkeemik sai kulla valmistamisega hakkama. Muidugi tegi õnnestumise võimalikuks pettus.

Odavamad laadi kurioosumeid (nagu näiteks ennist esitatud juhtum) vaatlusaluses teoses ei esine; raamatu puhul, mille aluseks ülikoolis peetud loengud, peaks see tunduma enesestmõistetav. Jaakko Hallas on nentunud oma retsensioonis (vt Eesti Ekspress 18.10.2023), et endile seatud sihi, „mööda loovida nii esoteerilise kui ka protokeemilise lähenemise karidest”, on autorid saavutanud. Pean tunnistama, et ma „karidele” osutamisest hästi aru ei saa. Ilmselt on raamatu autorid vihjanud, et nad ei kavatse piirduda esoteerika ja protokeemiaga, mis tavatsevad alkeemiat esindada kõige sagedamini. Nii muidugi on, aga põhjus peaks sedapuhku seisnema ainese määratus mitmekesisuses; terviku puhul, mis pole esitatav, tuleb möödapääsmatult lihtsustamisega piirduda. Rohkem vääriskid arvestamist kaks vastandlikku äärmust, mis ammuse vaimuloo

tutvustamisel toimivad tõesti „karidena”: ühelt poolt lustakalt mõjuv kribu-krabu, mida ju ajaliselt kauge kultuurilugu pakub tõesti külluslikult, ja teiselt poolt täisväärtusliku kandvusega teave, mille jaoks sobib kuivkaine esitusviis.

Selles suhtes tuleb otsekohe möönda, et kõnealune teos on lausa askeetlikult teaduslik; odavad maiku üksikasju ei leia sellest isegi mitte tikutulega. Esinduslik näidis sellest, kui kõrgele jäävad autorid ka „populaarsemat” laadi materjali esitades, leidub leheküljel 82: „Tänapäeval on raske mõista, et kui me tahame uurida näiteks raua omadusi, siis peaksime uurima sõna „raud” häälikulist struktuuri, aga Jābiri ajal polnud selles midagi imelikku, seda enam, et araabia keel ja kiri pärinevad otseselt Jumalalt endalt.”

Jääb vaid lisada, et see pole kaugeltki ainus, mille mõistmine õnnestub tänapäeval kõigest kuidagi-moodi. Kuidas võtta näidet, mille autorid esitavad leheküljel 122, tutvustades Roger Baconi tegevust? „Hiljem saavutas ta võluri ja imetegija kuulsuse ning räägiti, et ta oli valmistanud mehaanilise vasest pea, mis suutis vastata kõikidele küsimustele.” Arvatavasti ei pääse praegune lugeja küsimusest: kas seda siis tõesti usuti? Muidugi. Keskajal elanud inimese uskumisvõime ei tundnud piire. Domenico Comparetti, Itaalia õpetlane, kes tegutses 19. sajandil, on oma raamatus „Vergilius keskajal” põhjalikult kirjeldanud, mida kõike Vana-Rooma poeet võlurina saavutas. Ta käis põrgus, kus sai pudeli, milles olid kaksteist kuradit, kes talle õpetasid kõikvõimalikke tarkusi. Vergilius laseb nad vabaks, esitades eelnevalt nõudmise: enne õpetage mulle tarkusi ja alles siis lasen teid pudelist välja.

Näidiseid sedalaadi vaimuvarast leidub väga rikkalikult ja selles seisneb peapõhjus, mispärast pidi ilmuma kujutlus keskaegsest vaimupimedusest. Paraku ei soovita seejuures meenutada jumalakesksust, üldiseimat ja kõige olulisemat eeldust.

2 Pétrarque, Francesco. (2002). Les remèdes aux deux fortunes. De remediis utriusque fortune. 1354–1366. Texte établi et trad. par Christophe Carraud. Grenoble: Éditions Jérôme Millon, vol. 1, p. 488.

Kellelgi ometi polnud kahtlust, et maailm pärineb Jumalalt; niisiis pidid selles toimuvaid asju suunama vaimsed jõud; missugusena nende tegutsemisviise kujutleti, jäi igapäevaseks. See, mida tavatsetakse nimetada vaimupimeduseks, tulenes vaimu kui sellise kultusest: peaaegu kõik ilmingud tuletati tingimata vaimsete jõudude toimimisest, maised ja mehaanilist laadi tegurid tulid arvesse vähe. Teadagi ei tohi ennist toodud väidet ka äärmuslikuks võimendada; selles suhtes vaatlusaluse raamatu autorid, selgitades alkeemia ilmumise põhjusi, määratlevad väga õigesti: „Tegemist oli praktilise teadusega, mille eesmärgiks oli füüsilise maailma ehituse selgitamine.“ (lk 12) Just nimelt; uudishimu rahuldamisest ja ümbritseva maailma ehituse selgitamisest on alati seisnenud peasiht, kuid ühtaegu tuleks mõelda kaugemat eesmärki: uurimusi viiakse läbi selleks, et nähtus „oma kontrolli alla“ võtta. Mida rohkem teadmisi, seda suuremaks kasvab võim. Ja mida halba sai olla selles, kui jumalakeskses maailmas tegutsev lihtsurelik, kelle Jumal oli loonud oma näo järgi, unistas võimutäiusest?

Muidugi märkis võimutäiuse taotlemine kohatu pretensioonikuse avaldumist, pidid ju õpetlased oma uuringuid arendades lähtuma ennekõike igasugustest analoogiatest, see tähendab iseendast. Kogu varasem teaduse ajalugu on ennekõike lugu inimloomuse evolutsioonist; iseäranis ilmekalt näitlikustab seda metamorfoos, mille on pidanud läbi tegema „mikrokosmose“ mõiste. Antiikajal peeti inimest mikrokosmoseks, kuna aine ja vaimne maailm said temas ühenduse; paar aastatuhandet hiljem aga, varasel uusajal, oli ta mikrokosmos juba sellepärast, et vasteid inimkehale hakati avastama taevaalaotusel. Paremini ei saa seda nähtust sõnastada, polnud ju avastajail endil aimu, millega nad toime on tulnud. Aga selles pole kahtlust, et meditsiinilist alkeemiat viljelev Paracelsus sai suuresti vaimuvirgutus taevaalaotuselt: „Taevas põhjustab haiguse, arst ajab ta jälle minema. Nagu taevas peab arsti ees

taganema, nii tuleb kuradil taganeda ravimi õige ettekirjutuse ees.“³

See, et inimkeha hakkas vastu vaatama isegi taevaalaotuselt, tundub vaimuloo seisukohalt ülimalt paljuütlev. Keskajal, vaimu kui sellise kultuse ajastul, oli kõik olnud ennekõike sümboolne; taevas nähti sageli ristikuju, inimese näojoontelt loeti välja *omo dei* (st jumala inimene) ja kurat eelistas oma pahategusid sooritada pisikeste ning illusoorsete kurivaimude kaudu. Varasel uusajal hakatakse kõigis asjus, deemonikkuse sfäär kaasa arvatud, inimest eelistama; kellelgi pole enam kahtlust, et saatan saab oma jõledusi teostada ainult inimese kaudu. Mida selles siis ebaloomulikku, kui inimest meenutavad kujundid ilmusid lõpuks isegi taevaalaotusele?

Üks koht oli mulle selles teoses eriliselt huvitav; see nimelt, mis on kirjas leheküljel 69: „Destilleerimis-seadmed varustati termomeetritega, mis võimaldas destilleerimisprotsessi käigus temperatuuri reguleerida.“ Küsimus soojusmõõtmisest hakkas mind huvitama siis, kui olin lugenud, et 15. sajandil tunti Kairos inkubaatorit. See pani imestama; pole ju kerge mõista, kuidas said „keskaegse“ Kairo elanikud kasutada seadeldist, mille loomine eeldab temperatuurimõiste tundmist? Antiik-ühiskonnas polnud sellest mõistest aimugi. Peatselt pärast lektüüri tuli pähe, et tegemist võiks olla muistsest Egiptusest pärineva saavutusega. Ja tõesti, ingliskeelne Vikipeedia annab teada, et inkubaatorit on Egiptuses mainitud juba aastal 400 eKr. Järgneb ootuspärane täiendus: korrektne ja teaduslikkusel rajanev inkubatsioon eeldab termomeetrit, mis ilmus Euroopas alles 18. sajandi keskel; teatmeteose tekstiosa, milles räägitakse Egiptuse ahjustest, soojusmõõtjat ei maini. Termoskoop, termomeetri eelkäija, olevat Euroopas käibe tulnud alles 17. sajandil. Missugust soojusmõõtjat kasutasid muslimid destilleerimist teostades? Loodetavasti teevad autorid selle küsimuse selgeks oma järgmises raamatus.

3 Paracelsus. (1973). Das Licht der Natur. Philosophische Schriften. Leipzig: Reclam, S. 36.